

Ismertetések – Rezensionen – Reviews
Katsauksia – Рецензии

Д. В. Цыганкин: От Суры... до Мокши. Названия рек и озер Республики Мордовия. Этимологические разыскания
Издательство Мордовского университета, Саранск 2010. 108 стр.
ISBN 978-5-7103-2131-7

D. V. Cigankin, a mordvin nyelvésztársadalom doyenje újabb kötettel jelentkezett. A fáradhatatlan, 85 évesen is aktív tudós helynévtani kutatásainak újabb szintézisét adta közre. Sokoldalú toponimikai munkásságából kiemelkedik 430 oldalas szótára (*Память, запечатленная в слове. Словарь географических названий Республики Мордовия*. Саранск, 2005), amelyben a Mordvin Köztársaság 13 000 helynevét elemzi és *Память земли* s. kötete (1993), amelyben településnevekkel, mikrotoponimákkal, víznevekkel és személynévvel foglalkozó írásait adta közre (e műben 74 folyó nevét etimologizálja).

A víznevek kutatása Cigankin egyik kedvenc területe, tanulmányaiban több száz hidronima etimológiájával foglalkozik. Munkássága azért is fontos, mert e területen a kutatók előtt még igen nagy feladatok állnak. Átfogó, nagy szintézisek eddig még nem születtek,¹ a mordvinföldi tudósok közül Nyina Kazajeva foglalkozott magas szinten e kérdéskörrel (*Эрзянские географические названия – лексико-семантическая характеристика*. Саранск, 2001; *Апеллятивная лексика в топонимии Республики Мордовия*. Саранск, 2005), de a vízneveket más helynévi kategóriákkal együtt elemzi.

¹ I. K. Inzsevatov szótárában (*Топонимический словарь Мордовской АССР. Названия населенных пунктов*. Саранск, 1979) számos víznév etimológiáját adja közre, de ezek jelentős részét erős fenntartással kell kezelni. Érdemes megemlíteni M. Polubojarov könyvét (*Мокша, Сура и другие. Материалы к историко-топонимическому словарю Пензенской области*. Москва, 1992) és G. P. Szmolickaja tanulmányait. P. V. Zimin és G. V. Jerjomin etimológiai abszurdításokat tartalmazó könyvét (*Реки Пензенской области*) nem sorolhatjuk a tudományos kiadványok közé. (A kérdés szakirodalmáról: Maticsák Sándor–Nyina Kazajeva: Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages: Mordvinic: Erza and Moksha. In: *Onomastica Uralica* 1b: 257–267. Debrecen–Helsinki, 2001.)

Cigankin könyve 1048 címszót tartalmaz. Az egyes szócikiek felépítése a következő: címszó, a hidronima lokalizációja, a folyó hossza/a tó területe, a folyó forrásának helye, etimológiai adatok. A földrajzi információk nagyon hasznosak, segítségükkel kitűnő névföldrajzi térképek szerkeszthetőek (jó lett volna akár ebbe a kötetbe is beemelni néhányat), melyek révén átfogó képet kaphatnánk az egyes etimológiai rétegek földrajzi megoszlásáról.

Ha egy hidronimának több – orosz, erza, moksa – neve van, Cigankint ezt már az adott címszóban jelzi, vö. pl. *Алатырь* (русск.), *Ратор* (э.) (11. oldal); *Ёвлейка* (русск.), *Вилейка* (м.) (27); *Лей* (э.), *Ляй* (м.) (48) stb. Az erza-moksa „névjárási” megoszlás, ill. a mordvin nevek orosz adaptációjának vizsgálatához ezek nélkülözhetetlen információk.

A szótár „sava-borsa”, a tulajdonképpeni nyelvészeti anyag az etimológiai részben található. A hidronimák etimologizálása nem könnyű feladat. A víznevek, főként a nagyobb folyók neve a névkincs legarchaikusabb rétegét alkotják. Ez a névréteg rendkívül nehezen változik, sokkal állandóbb, s ezáltal évszázadokra, akár évezredekre visszanyúló nyelvtörténeti kutatásokra sokkal alkalmasabb, mint például a településnevek halmaza, nem beszélve a szinte emberöltőként változó, kiháló és újra „elneveződő” határrésznevekről, illetve a politikai és társadalmi nyomásnak majdhogynem évtizedenként engedő utcanevekről. A folyónevek nincsenek kitéve a névcsere szeszélyeinek. A betelepülő új lakosság átveszi az ott élők által használt vízneveket (elsősorban a nagyobb folyók nevét), esetenként saját nyelve hangtani és névrendszertani képére formálva azt. Az etimológiai fejtőmunka ugyanakkor nehéznek is bizonyulhat, mert – éppen archaikusságuk, esetenként már nem létező nyelvhez kapcsolásuk miatt – sokszor hiányzik a jelentéstani háttér, a hangváltozások eltérhetnek a megszokottól, a nyelvi kölcsönzések nem a közszavakéhoz hasonlóan mennek végbe, s analógiát sem mindig lehet könnyen találni.

Mordvinföldön hat víznevi réteg él együtt. Ezek egy része ma már nem létező nyelvekre vezethető vissza több-kevesebb bizonyossággal (az ún. Volga–Oka népességhez kapcsolható nevek, balti és iráni nyomok), másik, jóval nagyobb halmaza pedig a térségben ma is jelen lévő népek (mordvin, orosz, volgai török) által adott nevek. (Ez a kronológiai egymásra rétegződés nemcsak a víznevekre igaz, hanem a településnevek rendszere is így modellálható.) Ez a hat réteg mennyiségben és minőségben, keletkezéstörténeti kategóriákban és szerkezeti felépítésben nagymértékben különbözik egymástól. Az első három (premordvin) réteghez tartozó nevek Mordvinföldön két-három tucatot tesznek ki mindössze, a volgai török réteghez teljes bizonyossággal szintén kb. ennyi sorolható, míg a mordvin és orosz nevek megszámlálhatatlanul nagy halmazt alkotnak.

Árnyaltabb képet kapunk, ha az etimológiai-kronológiai rétegeket összetvetjük a folyók nagyságával, hosszával. Azt tapasztaljuk, hogy a térség nagyobb folyói közül sok neve ismeretlen eredetű vagy bizonytalan etimológiájú, s ahogy haladunk a kisebb vízfolyások felé, az etimológiák egyre biztosabbá válnak, a nevek egyre átláthatóbbak lesznek. Ez természetesen nem „mordvinföldi specialitás”, hanem általános érvényű jelenség, hiszen minél nagyobb, hosszabb, jobban hajózható, gazdasági tevékenységre jobban alkalmas egy folyó, annál valószínűbb, hogy már a régmúlt korokban is megnevezték, s ez a név évszázadokon, évezredekken át többé-kevésbé változatlan formában a mai napig megőrződött, habár eredeti, köznévi jelentését már régés-rég elveszítette. A kisebb folyók, patakok, egy-egy település határában található vízfolyások ezzel szemben viszonylag jól köthetők egy-egy nyelvhez, azaz etimológiailag jobban átláthatók, viszonylag fiatal nevek.

Cigankin szótárának etimológiai megbízhatósága vegyes képet mutat. A névanyag legnagyobb részét a kisebb folyók, patakok etimológiailag áttetsző, mordvin eredetű nevei alkotják, ezeket a szerző nagy filológiai pontossággal mutatja be. Ezek a nevek szemantikailag változatos képet mutatnak, az előtagok jelentése alapján a legjelentősebb kategóriák a következők: az objektum mérete, nagysága, formája: *Инелей* < *ине* 'nagy', *лей* 'folyó' (30), *Кувакалей* < *кувака* 'hosszú' (42); minőségi jellemvonások: *Равжалей* < *равжа* 'fekete' (71), *Шуварка* < *шувар* 'homok' (99), *салолей* < *сал* 'só' (76), *Тантейлей* < *тантей* 'finom, édes' (85), *Коськеляй* < *коське* 'száraz' (41); a vidék állatvilágát tükröző nevek: *Карголей* < *карго* 'daru' (35), *Овтолей* < *овто* 'medve' (62), *озязлей* < *озяз* 'veréb' (62); a vidék növényvilágát tükröző nevek: *Кузлей* < *куз* 'lucfenyő' (44), *Лепелей* < *лепе* 'éger' (48), *Пичелей* < *пиче* 'erdei fenyő' (67), *Тумалейка* < *тумо* 'tölgy' (89), *Кансть эрьке* < *кансть* 'kender', *эрьке* 'tó' (35); metaforikus megnevezések: *покисельме* < *поки* 'nagy', *сельме* 'szem' (68) stb.

Hasonlóan problémamentesek az átlátható orosz eredetű etimológiák, pl. növénynevek: *Дубовое* < *дуб* 'tölgy' (26), *Камышлейка* < *камыш* 'káka, nád' (34), *Клюквенное* < *клюква* 'áfonya' (40), *Медведка* < *медведка* 'medveszölvő' (55), *Хмельёвка* < *хмель* 'komló' (93); állatnevek: *Грачевник* < *грач* '(vetési) varjú' (24), *Куликовка* < *кулик* 'szalonka' (44); a víz színe: *Белое* < *белое* 'fehér' (14), *Чёрная* < *чёрная* 'fekete' (94), *Ржавец* < *ржавый* 'rozsdás' (73), *Светлое* < *светлое* 'világos' (78); hőfok: *Холодные Ключи* < *холодный* 'hideg', *ключ* 'forrás' (93); mélység: *Глубокая* < *глубокая* 'mély' (24); méret: *Большое* < *большое* 'nagy' (16); alak: *Кривое* < *кривое* 'görbe' (42), *Кругленькое* < *круглый* 'kerek' (42); a meder anyaga: *Глинище* < *глина* 'agyag' (24), *Каменная* < *камень* 'kő' (34) stb.

Az etimológiailag átláthatlan nevek megfejtése során rendkívül fontos a „névrendszerkényszer” szem előtt tartása. Nagyon nehéz elfogadni azokat a – szemre akár tetszetősnek is tűnő – névfejtéseket, amelyek ellentmondanak az adott területen honos névrendszerek szabályainak. Ha például a mordvinföldi, szintagmatikus szerkesztéssel létrejött, kétrészes nevek második tagja földrajzi determináns, első eleme pedig általában a víz tulajdonságát írja le, akkor ebbe a „képletbe” nem lehet beilleszteni a *Вармазей* (< csuv. *вар* ’mélyedés, folyómeder’ + md. *мазя* ’sekély, lapos’ megfejtési kísérletét (18). Ugyancsak rendszeridegen a *Шуструй* (100) eredetével kapcsolatos hipotézis (< fgr. **šu-* ’folyó, víz’ + *струй* < or. *струиться* ’árad, folyik, ömlik’), valamint a *Салазгорь* (76) etimológiája (< tör. *сала* ’mellékfolyó’ + *ac* formáns + mdM *керьге* ’falú’ stb.

Cigankin etimológiai módszerének legnagyobb hátránya a szavak feldarabolása. Elfogadhatatlan például a *Кандарша* (35) három önkényesen tagolt elemre osztása: or. *конда* ’nem mocsaras fenyőerdő’ + fgr. **är* ’folyó, patak’ + *ша* formáns, vagy a *Пензятка* etimológiája: md. *пень* ’vminek a végén lévő’ + *сара* ’mellékfolyó’ + *тка* formáns (66).

Még rosszabb a helyzet az így leválasztott finnugor (ösmordvin?) eredetű elemek hitelességét illetően. Cigankin egy-egy, általa önkényesen kiragadott szóelemnek a létezését valamilyen finnugor nyelvből vett adattal próbálja igazolni, vö. pl. *Визляйка* (20), amelynek első eleme, a *виз* szerinte egy fgr. eredetű, valószínűleg valamilyen hidronimikus jelentésű szóra vezethető vissza (~ osztj. *выс* ’tavak közti folyó’, zj. *вис* ’folyó oldalága’), második eleme pedig a md. *ляй* ’folyó’ lexéma. Hasonlóképpen elfogadhatatlan etimológiák: *Кальша* (34) < fgr. **kole*, vö. osztj. *кал* ’mocsár, ingoványos terület’ + *ша* < uráli **sa, so, sav, sov* ’patak’; *Кокшалейка* (40) < fgr. **kok* ’ingovány, láp’, vö. osztj. *когэ* + *ша* formáns + md. *лей* ’folyó’ + *ка* formáns; *Кондарша* (41) < fgr. **konta* ’ház, telek’ ~ fi. *kontu* ’ház, telek’ + **ar* ’folyó, pocsolya’ ~ **järve* ’tó’ + *ша* formáns; *Нулу* (61) < fgr. **nul* ~ cser. *нол* ’jégtáblák közti szabad víz’, osztj. *нёл* ’forrás’, vog. *нол* ’vízfolyás’ + **uj* ~ osztj. *уй* ’folyómeder’, vog. *ов* ’vízfolyás’; *Пиксаур* (67) < uráli **pi-* ~ szam. *би, пи* ’folyó, víz’, *-*ksa* ~ cser. *икса, икша* ’öböl’, **ur* ~ osztj. *урп* ’száraz folyómeder’; *Пьяна, Пиана* (71) < uráli **pi-* ~ szam. *би, пи* ’folyó, víz’, **jana* ~ fi. *jänkä*, szam. *jänk* ’mocsár’ stb.

A szerző ugyanezzel a módszerrel dolgozik az egyelemű nevek esetében is. Ennek talán legriasztóbb példája a *Сивинь* (79) folyónév etimológiája. Cigankin szerint a *сиви-* tő finnugor eredetű, ezt a finn *sivujoki* ’mellékfolyó’ előtagjával, az ’oldal-, mellék-’ jelentésű lexémával rokonítja! A hangtani szabályszerűséget mellőzve kapcsolja össze a *Куша* hidronimát (39) a cser.

укса, укша 'öböl' szóval (ugyanazt látja bele a *Пуксаур* folyónévbe is). Szemantikai képtelenség a *Пелька* (65) névnek a fi. *puoli* 'fél' szóval való összekapcsolása. Semmi nem indokolja a *Потуж* (69) név szétdarabolását, s az így kapott első elemnek az osztj. *nām* 'vminek az alapja, mélye, vége' szóval való rokonítását stb. Ezt a sort, sajnos, hosszan folytathatnánk.

A mordvinföldi víznevek között elkülöníthető egy olyan ősi réteg, amely nagyfokú hasonlóságot mutat Oroszország európai területének bizonyos típusú hidronimáival. Ezek a nevek egyrészt etimológiailag átláthatatlanok, egyetlen ma ismert nyelvből sem vezethetők le, másrészt pedig alaktani egyezések kapcsolják össze őket: a nevekben elkülöníthető szuffixumok -CV alakúak és -a-ra végződnek (-*da*, -*ga*, -*ma*, -*sa*, -*ša*, -*za*, -*ža*, az egyetlen kivétel az -*im*). Az alakilag összetartozónak tűnő nevek széles sávja Észak-Oroszországtól Moszkván, Jaroszlavon, Kosztromán, Nyizsnyij Novgorodon és Rjazanyon át egészen Mordvinföld déli határáig húzódik. A mordvinföldi víznevek közül az alaktani kritériumok alapján valószínűleg e régi, az ún. Volga-Oka népeesség rétegébe sorolható: *Аморда; Юзга, Луньга, Ожга, Вяжга; Атьма, Чашельма, Лосьма, Лухма, Лястьма, Пырма; Альза; Кулдым, Шадым*. E nevek egy részét Cigankin kevésbé meggyőző finnugor, mordvin, ill. volgai török etimológiákból vezeti le: *Юзга* ~ zj. *южа* 'ingovány, láp' (101); *Ожга* ~ cser. *важ, вож* 'forrás; folyóág', zj. *вож* 'torkolat' (62); *Лухма* ~ fi. *lahti* 'öböl' (51); *Шадымка* ~ mdM. *шада* 'tavaszi áradás' (96); *Аморда* < tör., vö. mong. *амыр* 'csendes, nyugodt' (12) stb.

Sajnos, a mordvinföldi víznevek etimológiai vizsgálata során sok bizonytalansággal, a nyelvtörténeti-etimológiai műhelyek hiánya miatti zavarokkal találkozhatunk. Téves etimológiák mindig is voltak, ma is vannak, s valószínűleg a jövőben is fognak születni, hiszen tévedhetetlen nyelvész, tévedhetetlen etimológus nincs. Azt gondolom azonban, hogy a mordvinföldi névtan művelői által közreadott jó, megbízható névfejtések még nem érik el a kívánatos arányt, még mindig sok a népetimológia, az önkényesen, a nyelvi törvények figyelmen kívül hagyásával készített szófejtés.

D. V. Cigankin most ismertetett kötete és korábbi munkái hiánypótló jellegűek, a mordvinföldi névtani kutatások egyfajta szintézisét jelentik. Feltétlenül dicsérendő adatgazdagságuk, pontos filológiai felszereltségük. Körültekintő munka eredményei a mordvin és orosz etimológiák, ugyanakkor vitára készítetnek a régebbi rétegekhez tartozó hidronimák megfejtési kísérletei. Cigankin professzor legújabb kötete mindezen hibák, bizonytalanságok ellenére is a mordvinföldi víznevi kutatások fontos szótára lesz.

MATICSÁK SÁNDOR